

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ПЕДАГОГІКА CHAPTER 1. GENERAL PEDAGOGY

DOI: <https://doi.org/10.51706/2707-3076-2025-12-18>

УДК 37.013.73:[17:37.011.3-51]](477)"10/18"

Василь Павлович Жуков
ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-7845-6222>,
доктор філософії, доцент,
докторант кафедри освітології та інноваційної педагогіки
Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди
м. Харків, Україна
vasil.zhukov@hnpu.edu.ua

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІДЕЇ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ВЧИТЕЛЯ В ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ (XI – XIX СТ.)

У науковій статті проаналізовано етапи становлення та розвитку ідеї морально-етичної культури вчителя в українській педагогічній думці протягом XI – XIX століть. Доведено, що в XI – XIV століттях від учителя вимагалось суворе, аскетичне виховання підростаючого покоління, що спрямоване на розвиток у дітей терпіння, вміння відмовлятися від життєвих радощів. З'ясовано, що у XV–XVIII століттях формування морально-етичної культури вчителя відбувалось у Львівській братській школі, Києво-Могилянській академії, Острозькій школі-академії та Київській колегії. Саме в цей період зазначені питання набули державного характеру. Установлено, що вагомий внесок у подальший розвиток ідеї морально-етичної культури вчителя зробили відомі освітяни цього періоду – Г. Сковорода, Ф. Прокопович, М. Козачинський, Г. Кониський, Л. Зизаній, П. Могила та інші. З'ясовано, що з XIX століття питання формування морально-етичної культури вчителя розглядалось у вчительських семінаріях та учительських інститутах.

Ключові слова: етапи, морально-етичні якості, цінності, культура, вчитель, освіта, становлення, розвиток.

Вступ. Удосконалення сучасної системи освіти великою мірою залежить від особистості майбутнього вчителя, що повинна поєднувати в собі як гуманність, так і моральність, здатність до активної взаємодії з усіма учасниками освітнього процесу. Сьогодні держава потребує від майбутнього вчителя не тільки системних знань із певних дисциплін і методики їх викладання, але й сформованості високих морально-етичних якостей. Отже, якість підготовки учителів вимагає підвищення рівня сформованості етичної культури у системі педагогічної освіти. На доцільності звернення уваги до питань формування морально-етичної культури вчителя в Україні акцентується як в законодавчих актах, так і нормативних документах України (Закони України «Про освіту», «Про вищу освіту», Галузева концепція розвитку неперервної педагогічної освіти).

Підвищення суспільного запиту на моральну відповідальність і етичну зрілість педагога, актуалізує звернення до витоків української педагогічної думки, у яких морально-етичні цінності вчителя розглядалися як невід'ємна складова його професійної і особистісної

ідентичності. Адже дослідження історичних етапів становлення цієї ідеї упродовж XI–XIX століть дозволяє не лише простежити еволюцію уявлень про моральний ідеал учителя, а й виявити сталі та змінні компоненти морально-етичного дискурсу в освіті. Зокрема моральна чесність, жертвовність, духовна гідність, любов до учнів та служіння суспільству як ключові риси вчителя формувалися під впливом християнської традиції, національної ідеї, філософських і педагогічних концепцій того часу. Їх вивчення допомагає усвідомити глибину українського національного освітнього досвіду, що має велике значення для формування ціннісних орієнтирів сучасного педагога.

Питанням загальноосвітньої підготовки українського вчителя, змісту діяльності учительських інститутів у XIX – першій чверті XX століття присвячене докторське дослідження Н. Дем'яненко (1999). Вивчення питань педагогічної культури вчителя в історичній ретроспективі займалася Л. Березівська (2008). Складові професійної моралі, моральні якості вчителя, імідж учителя в історії вітчизняної

педагогічної думки та на різних етапах розвитку українського суспільства вивчали С. Васильєва (2015), О. Кольцова (2008), С. Сисоєва (1998; 2003), Л. Хоружа (2024) та інші дослідники. С. Васильєва (2015) дослідила генезу проблеми розвитку професійного статусу вчителя в історії педагогічної думки, зосередивши зусилля на обґрунтуванні етапів розвитку цієї проблеми у другій половині XX ст. та початку XXI ст. Особливу увагу вчена приділила зв'язку між етичною культурою та професійною компетентністю, розглядаючи педагога як морального лідера освітнього процесу. О. Кольцова (2008) зосереджується на психолого-педагогічних засадах морального виховання особистості, зокрема вчителя. Вона аналізує вплив внутрішньої мотивації, моральних установок і рефлексії на поведінку педагога, підкреслюючи необхідність етичної саморегуляції та особистісної відповідальності в професійній діяльності. С. Сисоєва (1998; 2003) розглядає професійну культуру педагога в цілісному вимірі, де морально-етична культура посідає важливе місце. Вона розробила концепцію педагогічної творчості, яка охоплює моральну компетентність, етичне мислення, ціннісні пріоритети у викладанні та спілкуванні з учнями. Л. Хоружа (2024) трактує діяльність учителя як носія духовної культури, який передає моральні смисли наступним поколінням. Її підходи базуються на поєднанні національних традицій та гуманістичних принципів.

Проте узагальнення науково-педагогічних наведених та інших матеріалів приводить до висновку, що проблема формування морально-етичної культури учителя в історичній ретроспективі до цього часу не була предметом спеціального вивчення. Значення цього дослідження для сучасної педагогічної науки полягає у сприянні переосмисленню професійно-етичної ролі вчителя в умовах сучасних викликів, формуванні цілісної моделі педагогічної культури на основі національних традицій та моральних принципів. Це дозволяє поглибити підготовку майбутніх педагогів до професійної діяльності, орієнтованої не лише на знанневий компонент, а й на етичну відповідальність, духовно-моральну саморефлексію та гуманістичне світобачення.

Мета статті. Визначити та схарактеризувати етапи становлення та розвитку ідеї формування морально-етичної культури вчителя у педагогічній думці України XI – XIX століття.

Методи дослідження. У статті використовуються такі загальнонаукові методи, як аналіз, узагальнення, систематизація. Комплекс зазначених методів дозволив вивчити питання становлення та розвитку ідеї формування морально-

етичної культури вчителя в Україні в XI–XIX столітті.

Етапи становлення та розвитку ідеї формування морально-етичної культури вчителя в українській педагогічній думці (XI – XIX ст.). Вивчення та узагальнення науково-педагогічної літератури (*Акти і документи*, 1904; *Видатні українські педагоги*, 2025; *Володимир Мономах*, 2025; *Проект статуту*, 1862; *Стародавні та нові сказання*, 1885 та ін.) дозволило нам науково обґрунтувати три етапи становлення та розвитку ідеї формування морально-етичної культури вчителя в українській педагогічній думці у межах досліджуваного періоду (XI – XIX ст.), а саме:

1) етап становлення ідеї формування морально-етичної культури вчителя (XI – XIV ст.);

2) етап розвитку ідеї формування морально-етичної культури вчителя (XV – XVIII ст.);

3) етап вдосконалення ідеї формування морально-етичної культури вчителя (XIX ст.).

Характеристика етапу становлення ідеї формування морально-етичної культури вчителя (XI – XIV ст.). Як свідчать підручники з історії педагогіки (Лузан, 2010; Медвідь, 2003; Сірополко, 2001), в XI–XII столітті при монастирях відкривались монастирські школи. Найбільше визнання здобула школа, яка була заснована при Києво-Печерському монастирі (Сірополко, 2001). Саме в цей період перед учителем було поставлено завдання про необхідність суворого, аскетичного виховання молодого покоління, що спрямоване на розвиток у дітей терпіння, вміння відмовлятися від життєвих радощів. Морально-етична культура вчителя також охоплювала перелічені цінності.

Узагальнення науково-педагогічних матеріалів (Лузан, 2010; Медвідь, 2003; *Хрестоматія з історії*, 2011) приводить до висновку, що в XII столітті була запропонована державна концепція виховання, яка знайшла своє відбиття в «Ізборнику Святослава». В основу морально-етичної культури вчителя цього періоду були покладені принципи християнської моралі: любов до ближнього, братолюбство між багатими та бідними, необхідність покори можновладцям (Медвідь, 2003).

Суттєвий внесок у становлення ідеї формування морально-етичної культури вчителя на окресленому етапі зробив Володимир Мономах, який у своєму відомому творі – «Поучення» популяризував такі моральні цінності та якості: працьовитість, помірність, повага, поступливість, цінності родинного життя, чесність, працелюбність, мудрість, доброта, любов, добрі справи, активність (*Володимир Мономах*, 2025). Формуванню зазначених якостей, за твердим

переконанням В. Мономаха, сприяли церковні проповіді й переклади з усної народної творчості. Володимир Мономах також наголошував на необхідності виховання в учнів любові до інших людей, правдивості, уміння дослухатися до правильних слів, з розумінням ставитись до сиріт та бідних. У праці «Повість минулих літ» також порушується питання про велике значення морально-етичної культури для вчителів, наголошується на необхідності виховання у молоді етнічного духу, зміцнення внутрішнього світу та морального виховання. Критеріями вихованості вважалися: опанування правилами і нормами поведінки, патріотичне й фізичне виховання.

Отже, етап становлення ідеї формування морально-етичної культури вчителя (XI – XIV ст.) був пов'язаний з підготовкою вчителя до роботи переважно в монастирських школах, визнанням зазначеної ідеї на державному рівні, визначенням завдань (суворе, аскетичне виховання, спрямоване на розвиток терпіння, вміння відмовлятися від життєвих радощів; виховання етнічного духу, зміцнення внутрішнього світу й ін.), принципів формування морально-етичної культури вчителя на засадах християнської моралі та моральних цінностей (працьовитість, помірність, повага, поступливість, цінності родинного життя, чесність, працелюбність, мудрість, доброта, любов, добрі справи, активність тощо), якими він повинен володіти, працями та діяльністю таких видатних діячів цього періоду як Володимир Мономах та Нестор Літописець.

Характеристика етапу розвитку ідеї формування морально-етичної культури вчителя (XV – XVIII ст.). Вивчення та аналіз науково-педагогічних даних (*Проект статуту*, 1862; Титов, 1910; *Хрестоматія з історії педагогіки*, 2011) свідчить, що особлива увага подальшому розвитку ідеї формування морально-етичної культури вчителя починає приділятися у період започаткування братств та відкриття братських шкіл, які плідно працювали в XV – XVII століттях в Україні. Викладачами зазначених шкіл були відомі представники того періоду – Стефан та Лаврентій Зизаній, Петро Могила, Феофан Прокопович та інші. Посада вчителя обиралась та затверджувалась на загальних зборах. До його професійних обов'язків також належало виконання функцій дяка і писаря (Медвідь, 2003). Обов'язки вчителя визначались шкільним статутом.

У статуті братських шкіл було записано, що вчитель повинен бути благочесним, брати активну участь у добрих справах (Акти і документи, які стосуються історії Київської академії, 1904). Доцільно звернути увагу і на те, що викладачі братських шкіл, особливо Київської, що почала своє існування з 1589

року, відрізнялись високою моральністю і сформованістю морально-етичної культури, що дозволило їм при школі започаткувати патріотичне юнацьке братство (Поетика, 1856).

Братства, які існували в Україні, пильно слідували за «добрим моральним життям» як своїх членів, так і вчителів, що викладали у братських школах. У разі виявлення будь-яких порушень проводили так звані «братські суди». Такі суди передбачали певні покарання за порушення морально-етичної культури – грошові покарання або дисциплінарного характеру.

Вчителі зазначеного періоду працювали і в полкових школах, які розміщувались на території церкви та існували завдяки внеску батьків. З огляду на те, що виховання в них мало релігійний характер, від учителя також вимагалась глибока віра і вміння навчити цьому своїх вихованців.

Узагальнення науково-педагогічних матеріалів (*Острозька академія*, 2011; *Хрестоматія з історії педагогіки*, 2011) приводить до висновку, що і в Острозькій школі-академії широкої популярності набули питання формування морально-етичної культури вчителя. Г. Смотрицький формування зазначеного феномену розглядав у тісному зв'язку з ідеями національного виховання молодого покоління. Підтримуючи ідею формування морально-етичної культури вчителя, Г. Смотрицький закликав викладачів школи-академії постійно проявляти активність і діяльність, прагнути до знань і бачити добро як у природі, так і в кожній людині (*Острозька академія*, 2011).

Певний внесок у розвиток питань формування морально-етичної культури вчителя зробив і викладач та надалі один із засновників Київської братської школи – М. Смотрицький, який у праці «Граматика церковнослов'янської мови» звернувся до шкільних учителів з закликом про те, щоб їхні учні даремно не розтрачали свій час. Л. Зизаній – ректор однієї із братських шкіл, до складових морально-етичної культури вчителя додав і вміння вчителя керувати своїм настроєм та характером, проявляти активність, доброчесність і свободу у виборі між добром та злом (Голубев, 1901).

Подальший розвиток досліджувана ідея отримала у працях П. Могили, який надав цінні поради як вчителям, так і учням щодо формування морально-етичної культури (Хижняк, 2002). Петро Могила в енциклопедії моральних повчань для молоді – «Анфологійон» також наголошує на ключових вимогах до морально-етичної культури вчителя-вихователя, а саме: уміння організовувати моральне виховання учнів через бесіди, диспути, взаємне навчання, написання

віршів, промов, участь школярів у драматичних виставах. Від учителя вимагалось проведення моральних бесід, які роз'яснювали норми поведінки, тлумачили свята православного календаря.

Просвітник також давав рекомендації учителям щодо виховання у молодого покоління чистоти думок та тіла, бажання робити добрі справи, слухняності, милосердя, стриманості (*Київський митрополит*, 1882).

До плеяди тих, хто сприяв подальшому розвитку ідеї формування морально-етичної культури вчителя, належать Є. Славинецький та І. Гізель. Є. Славинецький у своїх проповідях та повчаннях гостро засуджував такі якості вчителя, як любов до грошей, лицемірство, необізнаність. Навчав їх основам християнської моралі, вірі, знайомив з релігійними символами та святами (*Акти і документи*, 1904). Відомий вчений у галузі філософії, історії та богослов'я XVII століття І. Гізель запропонував моральний кодекс, який виклав у праці «Мир з Богом чоловіку». Відповідно до зазначеного кодексу морально-етична культура вчителя мала такі складові: повага до особистості, віра в людський розум, любов до справжнього знання. Науковець також дав визначення совісті й моралі. Наприклад, совість просвітник визначив як основний критерій добра і зла кожної людини, а мораль – гармонія між особистістю і суспільством. Кожну людину взагалі та вчителя зокрема фахівець уважав здатною досягти рівня моральної досконалості (*Хрестоматія з історії педагогіки*, 2011).

Подальшому розвитку ідеї формування морально-етичної культури вчителя сприяли праці й С. Полоцького та Д. Туптало. С. Полоцький процеси формування, виховання, розвитку особистості розглядав у тісному зв'язку з самопізнанням. З цього приводу фахівець наголошував: «Хто не знає себе, той нічого не знає». Відомий випускник Києво-Могилянської академії Д. Туптало розглядав морально-етичну культуру вчителя як таке поняття, що супроводжує людину упродовж життя. Педагог визначив такі принципи формування морально-етичної культури вчителя: людина від природи не буває ні доброю, ні злою, іншою вона стає тільки через наявність у неї добрих або злих начал, дотримання норм християнської моралі, залежність моральної поведінки від розуму особистості (*Акти і документи*, 1904).

Вивчення та узагальнення науково-педагогічних матеріалів (Титов, 1910; Лузан, 2010) приводить до висновку, що підготовка вчительських кадрів у окреслений період взагалі та формування їхньої морально-етичної культури зокрема відбувалось у Львівській братській школі,

Києво-Могилянській академії, а також Острозькій школі-академії.

Узагальнення науково-педагогічних джерел (*Акти і документи*, 1904; Голубев, 1901; *Житіє Сковороди*, 1886) засвідчує, що значний внесок у подальший розвиток ідеї формування морально-етичної культури вчителя зробила Київська колегія, яка подарувала світові таких відомих діячів у галузі освіти, як Г. Сковорода, М. Максимович, Ф. Прокопович та інших.

Г. Сковорода закликав учителів активно займатися самоосвітньою діяльністю, палко любити свою справу та дітей, критично ставитись до своїх вчинків, добре володіти голосом і бути прикладом як для учнів, так й інших людей. У своїй діяльності просвітник постійно спирався на кращі надбання попередніх поколінь. Педагог сформулював провідні вимоги до морально-етичної культури вчителя-вихователя: поважне ставлення та любов до праці, вміння встановлювати гуманні стосунки між людьми, сприяння поширенню ідеалів добра, краси, правди та справедливості, вміння виховувати в людях прагнення до життя (Сковорода, 2006).

Варто також звернути увагу і на те, що перша чверть XVIII століття характеризується занепадом освіти на західноукраїнських землях. Відбувається ліквідація братських шкіл і перетворення їх на католицькі школи. Підготовкою вчительських кадрів у цей період займається уніатська семінарія (Медвідь, 2003). Вимоги до морально-етичної культури вчительських кадрів були тісно пов'язані з використанням катехизисного методу навчання, методами покарання різками, лінійкою, стоянням на колінах (Сірополко, 2001).

Незважаючи на різні періоди в розвитку українського суспільства, ставлення народу до вчителя завжди було надзвичайно поважним. Зазначена професія цінувалась у суспільстві. Як уже було наголошено, питання морально-етичної культури вчителя отримало свій подальший розвиток у XVIII столітті, коли на теренах України почали виникати різні заклади освіти. Від учителя вимагалися глибока повага до учнів та їхніх батьків й інших учителів.

Вагомий внесок у подальший розвиток досліджуваної ідеї зробив ректор Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович, який розробив спеціальний курс етики як для вчителів, так і для учнів. Основна мета зазначеного курсу полягала у навчанні правилам доброї поведінки та реалізації добрих справ. У відомому букварі «Перше учіння отрокам» Ф. Прокопович до основних моральних якостей учителя відносив працьовитість, сміливість, безкорисність (Прокопович, 1979).

Один із відомих вихованців, а у подальшому викладач Києво-Могилянської академії М. Козачинський також багато уваги приділяв питанням формування морально-етичної культури вчителя. Науковець запропонував перелік чеснот, якими, на його переконання, повинен володіти гарний вчитель. До провідних якостей учителя, який має сформовану морально-етичну культуру, учений відносив розсудливість, справедливість, поміркованість і хоробрість, особливо у відстоюванні власної думки (Голубєв, 1901).

Випускник і професор Києво-Могилянської академії Г. Кониський у своїй праці «Моральна філософія або Етика» визначив особливості поведінки і моральні якості вчителя. До таких якостей науковець насамперед відносив почуття відповідальності за свої дії, свободу вибору, наявність моральної поведінки та вміння здійснювати моральні вчинки (Голубєв, 1901). Варто звернути увагу і на те, що вчений заперечував певний моральний ідеал.

Отже, етап розвитку ідеї формування морально-етичної культури вчителя (XV – XVIII ст.) характеризується тісним зв'язком зазначеної ідеї з ідеєю національного виховання та самопізнання, збагаченням завдань формування морально-етичної культури вчителя (вміння вчителя керувати своїм настроєм і характером, бути активним, проявляти доброчесність і свободу у виборі між добром та злом, поважати особистість, вірити в людський розум, виховувати любов до справжнього знання), розробкою морального кодексу, визначенням таких категорій, як «совість» (основний критерій добра і зла кожної людини) і «мораль» (гармонія між особистістю і суспільством), запровадженням спеціального курсу етики для вчителів та учнів, чітким переліком моральних якостей учителя та методів формування його морально-етичної культури (бесіди, диспути, взаємне навчання, промови тощо), визначенням провідних вимог до морально-етичної культури вчителя-вихователя (поважне ставлення та любов до праці, вміння встановлювати гуманні стосунки між людьми, сприяння поширенню ідеалів добра, краси, правди та справедливості, вміння виховувати в людях прагнення до життя).

Характеристика етапу вдосконалення ідеї формування морально-етичної культури вчителя (XIX ст.). Вивчення та узагальнення науково-педагогічних джерел (*Видатні українські педагоги*, 2025; *Проект статуту*, 1862) свідчить, що з XIX століття ідею формування морально-етичної культури вчителя почали порушувати вчительські семінарії, які займалися підготовкою вчителів переважно до роботи в різних закладах освіти. Зокрема народні училища та

прогімназії висували перед вчителем вимоги щодо реалізації питань моральної та розумової освіти, виховання учнів таким чином, щоб кожен міг знати свої права та виконувати свої обов'язки, «як належить людині», наявності високого розумового та морального розвитку, поступливого характеру, акуратності, скромності, «духу пристойності у вихованні». Учитель повинен дбати про виконання учнями норм моралі та запобігати виникненню конфліктів в учнівському колективі (*Проект статуту*, 1862).

Показником сформованості морально-етичної культури вчителя виступає поведінка його учнів. Необхідно звернути увагу і на те, що педагогічні ради гімназій та прогімназій з метою заохочення високих морально-етичних якостей учителів нагороджували найкращих з них, присвоювали їм відповідні звання. Наприклад, якщо вчитель повністю відповідав зазначеним вимогам, то педагогічна рада прогімназії мала право надати учителям, які пропрацювали на цій посаді 15 років, звання заслуженого вчителя. Після затвердження цього звання опікунською радою заслужені вчителі мали певні привілеї перед іншими.

Як свідчать науково-педагогічні дані (*Проект статуту*, 1862; *Національний педагогічний*, 2025), формування морально-етичної культури вчителів у XIX столітті займалися й учительські інститути, які були закритими закладами освіти і надавали вихованцям «приклад скромного, тихого та діяльнісного способу життя». Один із таких інститутів існував з 1834 року при Університеті Святого Володимира у м. Києві (*Національний педагогічний*, 2025).

На цьому етапі були розширені методи та вдосконалені принципи формування морально-етичної культури як вчителів, так і учнів. До методів формування морально-етичної культури належали спостереження, демонстрація, повторення, участь у різних видах діяльності. В основу виховання морально-етичної культури було покладено принципи природовідповідності, народності, гуманного ставлення як до дітей, так і їхніх батьків, емоційності (*Хрестоматія з історії педагогіки*, 2011).

Педагоги того періоду (Х. Алчевська, Б. Грінченко, К. Ушинський та ін.) розширили коло пріоритетних якостей вчителя, які свідчать про сформованість його морально-етичної культури. До таких якостей належали: любов та терпимість, активність і творчість, висока моральна культура та благочестя, патріотизм та гуманізм, любов до праці й дисциплінованість, чесність, невідчужимий та твердий характер, сильна воля, активна участь учителя в суспільному житті. Успішному формуванню зазначених якостей, на думку фахівців, сприяє педагогічне середовище, яке панує в школі. Необхідно, щоб емоції

та дії вчителя благотворно впливали на учнів і він був прикладом для них.

Педагоги були переконані в тому, що формувати морально-етичну культуру вчителя потрібно постійно й систематично. Кращими засобами формування зазначеної культури освітяни вважали навчання, переконання, розумову діяльність, приклад, працю, рідну мову, усну народну творчість, народні іграшки, обряди та традиції (*Видатні українські педагоги*, 2025). Про сформованість морально-етичної культури вчителя свідчили процеси самоконтролю та самоаналізу власної поведінки, його вчинки, емоції, бажання, наявність сили волі та позитивні якості характеру, його ціннісні орієнтації і світогляд, бажання позбавитись негативних рис, нахилів і звичок. Наголошувалось на тому, що тільки через самопізнання кожна людина взагалі та вчитель зокрема може зрозуміти своє призначення в житті.

Отже, етапу вдосконалення ідеї формування морально-етичної культури вчителя (XIX ст.) притаманні такі тенденції: формування зазначеної культури у закладах педагогічної освіти, збагачення методів, засобів та вдосконалення принципів формування морально-етичної культури вчителів і учнів (природовідповідність, народність, гуманне ставлення як до дітей, так і їхніх батьків, емоційність), подальше збагачення морально-етичних якостей учителя (працелюбність, патріотизм, гуманізм, щирість, ласкавість, гостинність, волелюбство, хоробрість, правдивість, чесність, людяність, життєрадісність).

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дозволило визначити та схарактеризувати три етапи становлення та розвитку ідеї формування морально-етичної культури вчителя у педагогічній думці України XI – XIX століття.

Установлено, що етап становлення ідеї формування морально-етичної культури вчителя (XI – XIV ст.) був пов'язаний з підготовкою вчителя до роботи переважно в монастирських школах, визнанням зазначеної ідеї на державному рівні, визначенням завдань, принципів формування морально-етичної культури вчителя та моральних цінностей, якими він повинен володіти, працями та діяльністю таких видатних діячів як Володимир Мономах та Нестор Літописець.

З'ясовано, що другий етап – етап розвитку ідеї формування морально-етичної культури вчителя (XV – XVIII ст.) – характеризується тісним зв'язком зазначеної ідеї з ідеєю національного виховання та самопізнання, збагаченням завдань формування морально-етичної культури вчителя, розробкою морального кодексу, визначенням таких категорій, як «совість» і «мораль», запровадженням спеціального курсу етики для вчителів та учнів, чітким переліком моральних якостей учителя та методів формування його морально-етичної культури, визначенням провідних вимог до вчителя-вихователя.

Доведено, що етапу вдосконалення ідеї формування морально-етичної культури вчителя (XIX ст.) притаманні такі тенденції, як формування зазначеної культури у закладах педагогічної освіти, збагачення методів, засобів та вдосконалення принципів формування морально-етичної культури вчителів і учнів, подальше збагачення морально-етичних якостей учителя.

Перспективи подальших досліджень. Подальшого вивчення потребують питання формування морально-етичної культури вчителя у XX – першій чверті XXI століття.

Література

- Акти і документи, які стосуються історії Київської академії. Т. 1, Ч. 1. Київ, 1904.
- Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : монографія ; Київ : Богданова А. М., 2008. 406 с
- Васильєва С. О. Розвиток професійного статусу вчителя: теорія та історія : монографія ; Харків : Вид. «Планета-Принт», 2015. 540 с.
- Видатні українські педагоги XIX – початку XX століття. URL : <https://ukped.com/materialy/istoriia-pedahohiky/3319-vydatni-ukrainski-pedahohy-xix-pochatku-xx-st.html> (Дата звернення: 01.04.2025)
- Володимир Мономах. Поучення. URL : <http://litopys.org.ua/litop/lit27.htm> (Дата звернення: 01.04.2025)
- Голубев С. Київська Академія в кінці XVII – на початку XVIII століття. Київ, 1901.
- Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в історії вищої школи України (XIX – перша чверть XX ст.) : дис. ... д. пед. наук ; 13.00.04 / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України ; Київ, 1999. 469 с.
- Житіє Сковороди, опис другом його, М. І. Ковалевським. *Київська старина*. [Щомісячний історичний журнал] / З передмовою М. Сумцова. 1886. Т. XVI. Вересень. С. 482–495.
- Київський митрополит Петро Могила: Біографічний нарис. *Київська старина* [Щомісячний історичний журнал]. 1882. Т. 1. Квітень. С. 1–15, С. 499–519.

- Кольцова О. С. Моральне виховання в історії педагогічної науки. *Педагогіка, психологія і медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту* 2008. № 11 <https://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2008-11/08koshps.pdf> (Дата перегляду: 01.04.2025)
- Лузан П. Г. Історія педагогіки та освіти в Україні : навч. посіб. Київ : ДАКІМ, 2010. 296 с.
- Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні : навч. посіб. Київ : Віктор, 2003. 335 с.
- Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Історична довідка. URL : <https://npu.edu.ua/universytet/istoriia-universytetu> (Дата звернення: 01.04.2025)
- Острозька академія – XVII століття. Енциклопедія / Ред. колегія: І. Пасічник, П. Кралюк, А. Атаманенко та ін. Національний університет «Острозька академія». Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. 512 с.
- Поетика Г. Записка про початок Київської академії. Читання в Історичному Товаристві Нестора Літописця. Київ, 1856. Кн. 11.
- Проект статуту Загальноосвітніх навчальних закладів. Мін-во народ. просвіти. Тип. Імператорської АН, 1862. 142 с.
- Прокопович Ф. Філософські твори. I – III тт. Київ : Наукова думка, 1979. 623 с.
- Сисоєва С., Соколова І. *Нариси з історії розвитку педагогічної думки Київ : Центр навч. Літератури, 2003. 208 с.*
- Сисоєва С. О. Педагогічна творчість учителя: визначення, теоретична модель, функції підготовки *Педагогіка і психологія*, 1998. № 2. С. 161–172
- Сірополько С. Історія освіти в Україні. Монографія. 2-ге вид. Львів : Афіша, 2001. 782 с.
- Сковорода Г. С. Світ ловив мене, та не впіймав / Упоряд. В. В. Кравець. Харків : Фоліо, 2006. 607 с.
- Стародавні та нові сказання про початок Київської академії. *Київська старина*. [Щомісячний історичний журнал]. 1885. Т. I. Січень. С. 85–117.
- Титов О. Акти та документи, які пов'язані з історією Київської академії. Київ, 1910.
- Хижняк З. І. Ректори Києво-Могилянської академії (1615–1817 р.р.) Київ, 2002. 179 с.
- Хоружа Л. Л. Етика як внутрішній ресурс особистісно-професійного збагачення педагога в умовах сучасних реалій *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»* 2024. Вип. 106. С. 36–42 DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-1865/2024-106-5>
- Хрестоматія з історії педагогіки: в 2-х т., Т. II / За заг. ред. член-кор. НАПН України, д-ра пед. наук, проф. А. В. Троцько. Харків : ХНАДУ, 2011. 248 с.

References

- Acts and Documents Related to the History of Kyiv Academy. (1904). Vol. 1, Part 1. Kyiv (ukr).
- Berezivska, L. D. (2008). *Reforming school education in Ukraine in the 20th century* (Monograph). Kyiv : Bohdanova A. M. (ukr).
- Dem'yanenko, N. M. (1999). *General pedagogical preparation of teachers in the history of higher education in Ukraine (19th – early 20th century)* (Doctoral dissertation). Institute of Pedagogy and Psychology of Professional Education, Ukrainian Academy of Pedagogical Sciences (ukr).
- Fables old and new about the origin of the Kyiv Academy. (1885). *Kyivska Staryna [Historical Monthly Journal]*, 1(January), 85–117 (ukr).
- Holubiev, S. (1901). *Kyiv Academy in the late 17th – early 18th century*. Kyiv (ukr).
- Horuzha, L. L. (2024). Ethics as an internal resource of personal and professional enrichment of a teacher in modern realities. *Pedagogical Sciences*, (106), 36–42 <https://doi.org/10.32999/ksu2413-1865/2024-106-5> (ukr).
- Khizhniak, Z. I. (2002). *Rectors of the Kyiv-Mohyla Academy (1615–1817)*. Kyiv (ukr).
- Koltsova, O. S. (2008). Moral education in the history of pedagogical science. *Pedagogy, Psychology and Medical-Biological Problems of Physical Education and Sport*, (11). <https://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2008-11/08koshps.pdf> (Date of access: April 1, 2025) (ukr).

- Kovalevskiy, M. I. (1886). The Life of Skovoroda. *Kyivska Staryna [Historical Monthly Journal]*, 16(September), 482–495 (ukr).
- Kyiv Metropolitan Petro Mohyla: A Biographical Sketch. (1882). *Kyivska Staryna [Historical Monthly Journal]*, 1(April), 1–15, 499–519 (ukr).
- Luzan, P. H. (2010). *History of pedagogy and education in Ukraine*. Kyiv : DAKiM (ukr).
- Medvid, L. A. (2003). *History of national education and pedagogical thought in Ukraine*. Kyiv : Viktor (ukr).
- Monomakh, V. (n.d.). *Teachings*. <http://litopys.org.ua/litop/lit27.htm> (Date of access: April 1, 2025) (ukr).
- National Pedagogical Dragomanov University. (n.d.). *Historical reference*. <https://npu.edu.ua/universytet/istoriia-universytetu> (Date of access: April 1, 2025) (ukr).
- Ostroh Academy – 17th century. (2011). In I. Pasichnyk, P. Kralyuk, & A. Atamanenko (Eds.), *Encyclopedia*. Ostroh, Ukraine: Ostroh Academy Publishing House (ukr).
- Petrovych, H. (1856). Note on the beginning of Kyiv Academy. *Readings at the Historical Society of Nestor the Chronicler*, 11 (ukr).
- Project of the Statute of General Education Institutions. (1862). Ministry of Public Education. St. Petersburg: Imperial Academy of Sciences Printing House (ukr).
- Prokopovych, F. (1979). *Philosophical works* (Vols. I–III). Kyiv : Naukova Dumka (ukr).
- Skovoroda, H. S. (2006). *The world tried to catch me, but it did not succeed* (V. V. Kravets, Ed.). Kharkiv : Folio (ukr).
- Syrpolko, S. (2001). *History of education in Ukraine* (2nd ed.). Lviv : Afisha (ukr).
- Sysoyeva, S. (1998). Teacher's pedagogical creativity: definition, theoretical model, functions of preparation. *Pedagogy and Psychology*, (2), 161–172 (ukr).
- Sysoyeva, S., & Sokolova, I. (2003). *Essays on the history of pedagogical thought*. Kyiv : Center of Academic Literature (ukr).
- Titov, O. (1910). *Acts and documents related to the history of Kyiv Academy*. Kyiv (ukr).
- Trotsko, A. V. (Ed.). (2011). *Anthology of the history of pedagogy* (Vol. II). Kharkiv : KhNADU.
- Ukrainian Pedagogues of the 19th – Early 20th Century. (n.d.). <https://ukped.com/materialy/istoriia-pedahohiky/3319-vydatni-ukrainski-pedahohy-xix-pochatku-xx-st.html> (Date of access: April 1, 2025) (ukr).
- Vasylieva, S. O. (2015). *Teacher's professional status development: theory and history* (Monograph). Kharkiv : Planeta-Print (ukr).

THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE IDEA OF FORMING MORAL AND ETHICAL CULTURE OF TEACHERS IN THE PEDAGOGICAL THOUGHT OF UKRAINE (XI – XIX CENTURIES)

Vasyl Zhukov, PhD of Educational & Pedagogical Sciences, Associate Professor, Doctoral Student of the Department of Education and Innovative Pedagogy, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine, e-mail: vasil.zhukov@hnpu.edu.ua

The article analyses the stages of formation and development of the idea of moral and ethical culture of teachers in the Ukrainian pedagogical thought from the eleventh to the nineteenth century.

It is established that in the eleventh century the state concept of education was proposed, which was based on the principles of Christian morality (love for one's neighbour, brotherhood between the rich and the poor, the need for obedience to those in power).

It has been established that in the XI–XIV centuries, the tasks facing teachers in general and the requirements for their moral and ethical qualities in particular were formulated. At this stage of society's development, teachers were required to provide strict, ascetic education of the younger generation, aimed at developing children's patience and ability to refuse the joys of life.

It is established that in the fifteenth to eighteenth centuries, the formation of the teacher's moral and ethical culture took place at the Lviv Brotherhood School, the Kyiv-Mohyla Academy, the Ostroh School-Academy, and the Kyiv Collegium. It was during this period that these issues became national in nature.

It has been established that a significant contribution to the further development of the idea of moral and ethical culture of the teacher was made by well-known educators of this period – H. Skovoroda, F. Prokopovych, M. Kozachynskyi, O. Konyskyi, L. Zyzanii, P. Mohyla and others. For example, H. Skovoroda urged teachers to engage in self-education, love their work and children, be critical of their actions, have a perfect voice, and be an example for students and other people.